

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:1 • 2005

Alternativ modernisering

Martin Stolare, *Kultur och natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*, Diss, Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 34, Göteborg 2003. 348 s.

Martin Stolares avhandling är den första i historia från Karlstads universitet. Vid disputationstillfället var dock forskarutbildningen formellt underordnad Göteborgs universitet. Avhandlingens fokus är fyra svenska sociala rörelser under 1900-talets två första decennier: Den värmländska ungdomsrörelsen, den vegetariska rörelsen, jordreformrörelsen som den kom till uttryck i den georgistiska rörelsen samt småbrukarrörelsen kring tidningen *Odlaren*. Det huvudsakliga motivet, skriver Stolare, till att studien avgränsats till just dessa är att rörelsernas olika karaktär ger möjlighet att fånga moderniseringskritikens nyanser. En rörelse, den värmländska ungdomsrörelsen, pekade på den regionala identiteten. En annan, den vegetariska, satte fokus på individen och dennes självreform. En tredje, jordreformrörelsen, försökte tydligare än de övriga verka inom det politiska systemet medan en fjärde, *Odlaren* och Odlareförbundet, gav sekelskiftets moderniseringskritik en facklig dimension.

Alla rörelserna kunde förenas hos enskilda individer. Det framgår inte minst av två på sin tid kända personligheter, Johan Hansson och Jenny Bergqvist – senare förenade i äktenskap – vilka hade kopplingar till respektive rörelse. Även om avhandlingen inte är biografisk, finns en röd tråd som genom makarna Hansson binder samman rörelserna. Idag är Johan mest känd som grundaren av förlaget Natur och Kultur och den kanske mest betydande av mellankrigstidens förläggare. Det ligger visserligen utanför avhandlingsförfattarens undersökningsperiod men kunde ändå ha kommenterats ytterligare något. Som framskyftar mellan raderna i Stolares avhandling kunde även Jenny Bergqvist/Hansson ges en mer framträdande roll i skildringen av 1900-talets svenska historia; här finns möjligheter till ett genusperspektiv som författaren ej utnyttjat.

Avhandlingen är empiriskt och teoretiskt väl underbyggd. Som en särskild förtjänst vill jag framhålla att Stolare inte nöjer sig med utblickar mot det anglosachsiska språkområdet. Den nordiska och tyska kontexten är viktig i hans framställning. Avhandlingen är också välskriven med ett språk som flyter väl. Akribin är god. Men det hade inte skadat med något fylligare personuppgifter. De enda som får en ordentlig presentation är makarna Hansson. Visst hade det, till exempel, varit av intresse att få veta att ungdomsrörelsens ledare i Värmland, Harald Vadman, en person i nära kontakt med makarna Hansson, var möbelsnickare och född 1858. Denne ungdomens talesman var alltså i 50-årsåldern.

Vilka var då rörelserna som är föremål för avhandlingens sex empiriska huvudkapitel?

Den värmländska ungdomsrörelsen tog sin början 1904. Den var inte unik och förebilden hämtades från Norge där de första så kallade ungdomslagen bildades redan på 1870-talet. I Sverige blev ungdomsrörelsen mest känd i Dalarna där den bildade arena för då kända personligheter som Gustav Ankarcrone och Karl-Erik Forsslund.

Det är inte helt enkelt att ge en kort karaktäristik av ungdomsrörelsen. Ofta kan den ses som en utväxt av godtemplarrörelsen. Huvudpunkten var de stora ungdomsmöten som anordnades, vanligtvis i midsommartid, och som kunde samla många tusen deltagare. Det var sång, lekar och folkbildande föredrag. Om man läser referaten från mötena, framstår det som om intet kunde vara för stort eller för litet för att behandlas. Det är rösträtt, nykterhet, hemslöjd, djurskydd, fred med Norge, jordreform, simkunnighet, episoder ur Nordens historia, småbruk, medborgarkunskap, geologi, hönsskötsel med mera. Allt, enligt tidningsreferaten, framfört under största ungdomliga hänryckning.

Stolare menar emellertid också att rörelsen i Värmland hade en ideologisk kärna. Den var, skriver han, genomsyrad av en politisk radikalitet, främst frisinnad, men hade också inledningsvis goda kontakter med arbetarrörelsen. Samtidigt ville den vara klassöverskridande. Och framförallt fanns där en hyllning till hembygden. "Den värmländska historien", skriver Stolare, "och kända värmländska personligheter som John Ericsson, Selma Lagerlöf och Erik Gustaf Geijer var viktiga delar i den kollektiva identitet som man försökte etablera inom ungdomsrörelsen."

Stolare visar också att en viktig roll hos ungdomsrörelsen var att den kom att fungera som arena för andra reformrörelser: djurskydd, fredsrörelsen, vegetarianismen, men framförallt jordreformrörelsen och georgismen. Därmed har ett samband etablerats med de andra rörelserna som behandlas i avhandlingen.

Svenska vegetariska föreningen bildades 1903, men hade föregångare, inte minst i naturläkekonströrelsen. Föreningen framställs i avhandlingen som det tydligaste exemplet på en "livsreformrörelse", alltså en rörelse som hade som strategi att betona att all samhällsförändring måste börja med att individen själv ändrar sitt levnadssätt.

Stolare beskriver den vegetariska rörelsen som livsreformrörelsens kärnrörelse. Han menar att den hade sin bakgrund i 1800-talets samhällsförändringar. Den blev möjlig i en situation där befolkningen förlorat sitt naturliga förhållande till jorden, vilket födde en önskan att återvända till ett liv i mer harmoniskt förhållande till naturen. För att vinna anhängare utvecklade den bland annat en strategi där anordnandet av skolkörskurser var centralt. En av de lärarinnor som engagerades var Jenny Bergquist/Hansson och bägge makarna var åtminstone en tid bekännande vegetarianer. Jenny medverkade även flitigt med vegetariska recept i

Kooperativa förbundets tidning *Kooperatören* och samarbetade med vegetarianismens främste banerförare, Johan Lindström-Saxon.

Där fanns också antydningar till en samhällelig vision. Idealtillvaron för vegetarianerna var landsbygden, gärna med ett småbruk som gav hemmet vad som behövdes av livsmedel. Det leder över till den tredje rörelsen, jordreformrörelsen, främst den georgistiska rörelsen. I Sverige organiserades den 1909 som Ekonomiska frihetsförbundet vilket 1914 ombildades till Förbundet för Rättsdemokrati. Det är också den rörelse som får den överlägset största uppmärksamheten i avhandlingen.

Det är uppenbart att jordreformer var makarna Hanssons verkliga hjärtefråga. De var främst påverkade av den amerikanske ekonomen Henry George vilken med sin bok *Poverty and Progress*, först publicerad 1879, inspirerade jordreformrörelser i många länder. Den bärande tanken är att i grunden härstammar alla värden från jorden. Men ägandet har koncentrerats till ett fåtal jordägare. De kan få oförtjänta vinster, dels genom sitt monopol över en naturlig tillgång, dels på grund av samhällets utveckling som gett oförtjänt värdestegring.

Anläggandet av en järnväg i samhällelig regi, till exempel, kan öka värdet på en fastighet utan att ägaren lagt ett finger i kors. Denne kan inkassera det oförtjänta värdet i form av höjda hyror eller arrendavgifter. Därför borde samhället beskatta sådana värden. Däremot skulle inte den värdeökning som uppstått på grund av ägarens eget arbete betraktas som oförtjänt värdestegring. George menade att med en rättvis jordvärdebeskattning kunde alla andra skatter avskaffas. Det skulle bara behövas en skatt, en "single tax".

Med jordvärdebeskattning skulle de stora jordägarna finna det ofördelaktigt att äga jord som inte brukades, jord utbjudas till försäljning, priserna sjunka och fler få möjlighet att förvärva en egen torva. Och fick fler möjlighet att söka inkomst genom eget arbete i jordbruk skulle också industriarbetarnas villkor förbättras eftersom konkurrensen om arbetstillfällen då minskade.

Stolare understryker att det hos Henry George fanns en moralisk underton. Samhället, med dess växande klyftor mellan rik och fattig, befann sig i moralisk kris. Det behövdes en etisk reform som gav förutsättningar för rättvisa och fred. Den georgistiska rörelsen var därför något mer än en enkel jordreformrörelse.

Makarna Hansson var aldrig, enligt egen utsago, georgister till 100 procent. Men grundtanken, behovet av en jordvärdereform, var stark, och den kombinerades med starkt intresse för andra reformrörelser som, om uttrycket tilläts, syftade till att liva upp landsbygden. Dit hörde alternativa bosättningar som kooperativa vegetariska trädgårdskolonier, men kanske framförallt trädgårdsstaden. Det var en vision som först formulerades av engelsmannen Ebenezer Howard 1898 och syftade till att förena stadens och landsbygdens goda sidor.

Ekonomiska frihetsförbundet hade en svag bas. Det ville främst verka genom redan tidigare etablerade organisationer som nykterhetsrörelsen, socialdemokra-

tin eller den liberala Frisinnade landsföreningen. Stolare redovisar ingående hur förbundet, tämligen resultatöst, kämpade för att via kurser, agitation, press och bearbetning av politiska kontakter vinna gehör för sina åsikter.

Det gick inte så bra. År 1914 ombildades det till Förbundet för Rättsdemokrati. Jordreformer trädde i bakgrunden och i stället framhölls behovet av ett samhälle grundat på allmän förbrödring, "kärlek till brodern", gemenskap och erkännande av etikens lagar. Alla skall vara vänner och rättvisa gälla.

Därmed över till den fjärde rörelsen, tidningen *Odlaren* och Odlareförbundet. Tidningen började ges ut 1912 från det av makarna Hansson startade kooperativa Andelsförlaget med den jämtländske småbrukaren Anders Larsson-Kilian som redaktör. Odlareförbundet i sin tur – som hade föregångare dels i form av en norrländsk lantarbetarrörelse, dels i Per Jönson Rösiös agitation för småbruket – bildades år 1913.

Odlaren betonade inte minst bildningsaspekten. Det var, skriver Stolare, det som skilde rörelsen kring *Odlaren* från andra agrara rörelser i samtiden. Den hade en "individorienterad förändringsstrategi". Bildning var nödvändig. Det räckte inte med att förmedla kunskaper om hur man odlar. Det gällde också att fördjupa läsarens bildning. Där fanns en idealisering av småbrukarens vardag och liv. Människan skall leva på landsbygden. Det ligger i hennes natur och är det ursprungliga tillståndet. Detta ideal skulle förverkligas bland annat med hjälp av trädgårdsodling och hemslöjd.

Organisationen kring *Odlaren* blev ingen större succé. År 1917 uppgick förbundet i Sveriges Demokratiska Jordbrukarförbund, som tog *Odlaren* som sitt organ. Men inte heller det blev någon framgång och rörelsen kring *Odlaren* tynade bort.

Efter denna redovisning kan man fråga sig: varför ägna tid åt att undersöka rörelser som i stort sett misslyckades? Det är ju, som Stolare säger, bara vegetarianismen som levt kvar in i vår tid. Men den som läser de sista sidorna i avhandlingen inser att det inte är så självklart att se dem som förlorare. De lyfte fram värden som fått ny aktualitet i vår tids alternativrörelser – ekologisk grundsyn, harmoni mellan natur och kultur och så vidare. Jag vill gärna citera avhandlingens tre sista meningar. "Uppkomsten av dessa rörelser vid det svenska sekelskiftet 1900 säger oss att det lika lite då som nu rådde en enighet om den enda vägen till framtiden. För alternativets anhängare har det alltid funnits andra vägar att gå. Och tiden har kraften att göra vinnare av förlorare." Det finns alltså, med all rätt, ett sympatiserande motiv i valet av rörelser. Men det är förstas inte det enda motivet till att uppmärksamma dessa rörelser.

Stolare redovisar i den inledande forskningsöversikten tidigare arbeten som analyserar hur omvandlingen av det svenska samhället under slutet av 1800- och början av 1900-talet bemöttes och omformades i visioner av hur det borde vara. Tidigare forskning har också visat att det vid sekelskiftet 1900 fanns en utbredd

kritik mot den omvandling som Sverige genomgick. Kritiken, skriver Stolare, var bland annat förankrad i en "hemideologi" och en positiv uppfattning om småbrukets möjligheter. Jag kan i huvudsak acceptera beskrivningen även om jag som idéhistoriker har svårt för begreppet "hemideologi". Stolare tycks ha hämtat det från Nils Edlings avhandling om egnahemsrörelsen, men har inte noterat att Edling använder det med distansnerande anföringstecken.

Det Stolare, efter denna forskningsöversikt, avser med sin avhandling är att "lyfta fram dimensioner och aspekter som inte tidigare uppmärksammats eller som behöver belysas ytterligare". Han vill för det första lyfta fram "rörelseperspektivet", som inte beaktats tillräckligt tidigare. Om jag får omtolka det motivet förmodar jag att han syftar på att det funnits många studier som betonat traditionella folkrorelser såsom arbetarrörelse, frikyrkorörelse och nykterhetsrörelse, men som inte uppmärksammat många andra sociala rörelser.

Han vill också fördjupa analysen av moderniseringskritikens politiska aspekter och sätta in de svenska exemplen i ett internationellt sammanhang. Framförallt menar han att nyanserna i den svenska moderniseringskritiken inte tillräckligt uppmärksammats. "Karaktäriseringen av dem som visade ambivalens inför samhällets omvandling", skriver han, "har därmed blivit grovhuggen".

Stolare har i stort sett förverkligat syftet med avhandlingen. Man kunde visserligen undra varför just dessa rörelser? Varför inte hemslöjden, koloniträdgårdar, Vita Bandet med flera? Varför inte enbart georgismen, som redan nu täcker drygt hälften av de empiriskt inriktade kapitlen? De övriga rörelserna är något pliktskyldigt redovisade; enbart vegetarianismen vore annars ett ämne för en egen avhandling.

Min viktigaste invändning gäller Stolares användning av begrepp som modernisering och moderniseringskritik. En av hans utgångspunkter är Sven-Erik Liedmans åtskillnad mellan hård och mjuk upplysning. Den förstnämnda är relaterad till förändringar i samhällets grundläggande funktioner, det som med marxistisk terminologi brukar kallas dess bas. Det är en upplysning för att få ett så rationellt och effektivt samhälle som möjligt. Den mjuka upplysningen tar mer sikte på individerna, alltså att bilda en människa som är etiskt och moraliskt högre stående.

Detta resonemang leder fram till att kritiken av det moderna samhället kunde ta sig två former, om den renodlas. I avhandlingen är det återgivet i diagramform (här saknar jag en referens till och diskussion av Tore Frängsmyrs *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, 1980). Å ena sidan, med stöd i den hårda upplysningen, finns "civilisationskritik", vilken tar fasta på förhållandet mellan natur och samhälle samt natur och individ och utmynnar i ett pastoralt ideal. Å andra sidan, med stöd i den mjuka upplysningen, finns "kulturkritik", som betonar förhållandet mellan samhälle och individ respektive mellan individ och individ. Dess mål är, med idéhistorikern Inga Sanners välfunna begrepp, en moralisk utopi.

Stolares försök till nyansering av moderniseringens kritiker är intressant, men inte helt övertygande. Det är någorlunda lätt att acceptera uppdelningen mellan hård och mjuk upplysning, svårare att se skillnaden mellan civilisations- respektive kulturkritik, och ännu svårare att se makarna Hansson och deras meningsfränder som företrädare för "moderniseringskritiska rörelser". Överhuvudtaget är begrepp som modernism och modernitet svårhanterliga.

Stolare skriver att "begreppet modernisering kan grovt sägas peka mot den kontinuerligt pågående process som inneburit en ökning av människans förmåga att forma och utnyttja naturen så att de mänskliga behoven bättre kan tillfredsställas". När började i så fall moderniseringen? När människan övergick från att vara jägare och samlare till att bli jordbrukare? I 1700-talets England och den då begynnande industriella omvandlingen? Även om Stolare senare preciserar det till att man med moderniseringsbegreppet "också" vill "beskriva den historiska process som resulterade i övergången från en agrar/traditionell- till en industriell/modern samhällstyp", är begreppet fortsatt vagt.

Och med dess vaga innebörd skulle jag vilja påstå att makarna Hansson och de rörelser de hyllade i högsta grad stod för "modernitet". De ville förändra och förbättra samhället och var minst av allt främmande för "det moderna"; hur kunde man eljest göra karriär som framgångsrik förläggare? Jag kan inte låta bli att associera till meningsfränden Saxon och skildringar av hur han fraktade sina gäster i sexcylindrig Packard till sin villa Vegeta i Stocksund. Där trakterades de med dusch i källaren, solbad på taket, gymnastikgrejor och kvartslampa, nattlinne, badkappa och ofta även slips, enligt vad Fredrik Ström berättat.

I den löpande texten modifierar också Stolare avhandlingstitelns kategoriska "moderniseringskritiska rörelser" för att i stället tala om "alternativ modernisering" eller enbart vissa "aspekter" av kritik av det "moderna" (säg den rörelse som inte i något avseende är kritisk mot det moderna?). Det hindrar emellertid inte honom från att skriva att "hans" rörelser syftade "till att värna en livsstil som höll på att gå förlorat" eller att (om vegetarianerna) hävda att "propagerandet för det naturenliga levnadssättet antyder en önskan att rekonstruera det Eden som gått förlorat". Jag har mycket svårt att se rörelserna så tillbakablickande. Om man överhuvud taget skall använda begrepp som modernisering tycks mig "alternativ modernisering" som den bästa etiketten på de rörelser avhandlingen behandlar.

I sammanhanget kan det också vara intressant att reflektera över begreppet rörelse-entreprenörer. Stolare ser makarna Hansson som sådana i den meningen att de grundar och uppfinnar en social rörelse. Men kan man inte även se dem som entreprenörer i vanlig, kommersiell bemärkelse? De, i likhet med Saxon och andra av tidens reformivrare, hakade på moderniseringståget för att göra egen karriär som förläggare etcetera. De längtade inte så mycket till ett eget småbruk. Snarare till villa på Djursholm, trädgårdsstäder som Äppelvikens och Stocksund eller möjligen, som i Kilians fall, arkitektritad – av Ragnar Östberg – boende på

landet. Även om rörelserna misslyckades gick det privatekonomiskt ganska bra för rörelse-entreprenörerna

Det är inget okänt ämnesområde som Stolare ägnat sig åt. Var och en som intresserat sig för det tidiga 1900-talets Sverige torde ha stött på makarna Hansson och de rörelser som förenade dem. Men de har aldrig stått i fokus för en undersökning, snarare figurerat i marginalen av "vinnarnas" historia. Styrkan i Stolares intressanta och väl genomförda avhandling är därför att de ges vederbörlig plats i 1900-talets svenska historia.

Bosse Sundin *

* Fakultetsopponent